

УДК 330.831.1:330.837
 JEL: B12, D23, D83, O33
 ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-0400-5955>
 ResearcherID: U-1067-2017

К.І. Данилова

СПАДЩИНА Д. РІКАРДО У ХХІ СТОЛІТТІ: ТЕОРІЯ ПОРІВНЯЛЬНИХ ПЕРЕВАГ КРИЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРИКО-ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ¹

Стаття присвячена аналізу теоретичної системи Д. Рікардо. На основі узагальнення основних напрямів її інтерпретації обґрунтовано, що ядро теорії – принцип порівняльних переваг – є еволюційно-інституційним стандартом індустріальної організації, що врівноважує зростаючу складність виробництва з його трансакційними витратами.

Ключові слова: Давид Рікардо, порівняльні переваги, теорія виробництва, ринкові інститути, економічний порядок, альтернативна вартість, вибір.

Постановка проблеми. Підґрунтям однієї з найбільш динамічних форм сучасної економічної організації, глобальних ланцюгів цінностей, є принцип порівняльних переваг, визначений Давидом Рікардо двісті років тому в «Принципах політичної економії та оподаткування» (1817) [49]. За словами Пола Кругмана, теорія Д. Рікардо досі залишається «великою складною ідеєю» [27], яка підживлює різні та іноді протилежні концептуальні реінтерпретації, що, без сумнівів, лише підтверджує її класичний статус. За висловами видатних економістів, принцип порівняльних переваг залишається однією з найпотужніших [17; 59], але контр-інтуїтивних [27; 30], економічних концепцій.

¹ Автор дякує корпорації «Гугл» (Google Inc.) та організації «The Internet Archive» за оцифрування і відкритий доступ до збірки Статутів Королівства Англії (1225–1806 р.) і джерел середньовічного комерційного права та Бібліотеці Фонду Свободи (Liberty Fund, Inc.) за доступ до матеріалів повної збірки творів Давида Рікардо та інших класиків.

У другій половині ХХ ст. активізація історико-інституціональних досліджень – в теоретико-методологічній площині – та впровадження ліберальної зовнішньої політики – в практичній – призвели до пожвавлення дискусій та реінтерпретацій змісту теоретичної системи Д. Рікардо, її прикладного аналізу і, взагалі, переоцінки її положення відносно класичної та неокласичної шкіл. Але у вітчизняній науковій літературі висвітлення цих аспектів досі є недостатнім. Система політичної економії Д. Рікардо, зокрема теорія порівняльних переваг, частіше згадується в значно редукованій узагальненій формі, яка знецінює оригінальні надбання та аналітичний потенціал здобутків її автора. Це зумовлює необхідність подальшого дослідження спадщини Д. Рікардо в контексті сучасних глобальних зрушень в економічній динаміці на порозі Четвертої промислової революції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У своєму Президентському Адресі Міжнародній економічній асоціації у 1969 р. Пол Самюельсон на питання Станіслава Улама назвати одну найвидатнішу ідею в галузі суспільних наук, яка була б «істинною та нетривіальною», відповів, що за його міркуваннями такою ідеєю є теорія порівняльних переваг Д. Рікардо: «чотири магічні цифри», що утворюють ядро доктрини та які визнаються істинними всіма економістами незалежно від школи [56; 58].

На жаль, сьогодні в більшості випадків «Принципи політичної економії та оподаткування» Д. Рікардо розглядаються суто в рамках історії економічної думки. Для цілей прикладного аналізу міжнародної торгівлі і політики найчастіше використовується показник виявлених порівняльних переваг, який у 1965 р. запропонував Бела Баласса для оцінки структури експорту країни, або модифікована теорія конкурентних переваг Майкла Портера. Як зазначив Йошинорі Шіозава, в сучасній теорії міжнародної економіки порівняльні переваги продовжують бути конструктивним джерелом різних концептуальних напрямів, але тлумачаться занадто вузько, відповідно до парадигмального ядра неокласичного синтезу – винятково як категорія сфери обігу (результат взаємодії попиту та пропозиції), в той час як у Д. Рікардо вигоди від торгівлі не обумовлені відносними цінами безпосередньо [59].

Упродовж усього періоду після публікації, opus magnum Д. Рікардо продовжує викликати дискусії, критику і рефлексії сучасних вчених, простеження яких може скласти окремий напрям

дослідження. Як відомо, ще під час опрацювання «Принципи» Д. Рікардо стали центром дискусії між автором і Джеймсом Міллем, Томасом Мальтусом, Жаном-Батистом Сеєм [52]. Пізніше – стали фундаментом роботи Джона Стюарта Мілля і Карла Маркса. Наприкінці XIX – початку XX ст. – отримали досить жорстку критику Вільяма Стенлі Джевонса і Леона Вальраса, про необґрунтованість якої в наступному *opus magnum* XIX ст., «Принципах економіки», пише Альфред Маршалл.

У XXI ст. проліферація глобальних ланцюгів вартості, посилення невизначеності тенденцій посткризового відновлення міжнародної торгівлі та проблеми інституційної комплементарності і дивергенції інтеграційних процесів відродили в науковому дискурсі не тільки теоретико-методологічне переосмислення, але й емпіричний аналіз і тестування рикардівської моделі зовнішньої торгівлі та її детермінант. Тому буде справедливим твердження, що і в XXI ст. теорія Д. Рікардо продовжує бути актуальною як предмет історичних [21; 28], теоретичних [6; 17; 58–59], та прикладних [9–10]. досліджень.

Причиною, за словами П. Кругмана, є не просто те, що багато людей не розуміють торгівлі в категоріях гри з позитивним вигрешем, прагнучи, натомість, розглядати її в контексті міжнародного суперництва, тобто гри з нульовою сумою [27]. Принцип порівняльних переваг Д. Рікардо є невід’ємною частиною його загальної теоретичної системи, поза якою вона втрачає свій контекст та зміст. Більше того, як зазначав А. Маршалл, значна частина категорій Д. Рікардо окреслена тонко, але неявно, лишаючи читачеві простір для плідного мислення [29].

Водночас, вітчизняні дослідження і тестування теорії Рікардо є майже відсутніми, а теоретико-концептуальне дослідження порівняльних переваг у зовнішній торгівлі – здебільшого зведеним у площину конкурентних переваг в рамках теорії М. Портера. Втім, з теоретичної позиції, порівняльні та конкурентні переваги співвідносяться як внутрішній та зовнішній аспекти економічної організації, отже не можуть бути ототожнені. Принцип порівняльних переваг має свій окремий зміст та аналітичний потенціал унормування процесу прийняття господарських рішень і вибору. Він, беззаперечно, є пов’язаним із принципами конкурентних переваг, якими володіє та може вдосконалювати організація (фірма), проте є більш фундаментальним та за своєю логікою є внутрішнім стандартом виробництва (отже, інституційним вибором), у

той час як конкурентні переваги – зовнішнім критерієм споживчого вибору.

Тому є доцільним та своєчасним прочитання та з’ясування того спадку, що залишений Д. Рікардо та послідовно і дбайливо віднайдений, структурований і представлений читачеві П’єром Сраффою в одинадцяти томах повної колекції творів, памфлетів, листів Д. Рікардо [48].

Втім, **мета статті** полягає не в тому, щоб запропонувати всебічну картину або аналіз теоретичної системи Д. Рікардо, а, радше, у спробі її нетрадиційної інтерпретації, представлення історичного суспільного і інтелектуального контексту, можливих напрямів аналітичного використання.

Виклад основного матеріалу. Цьогоріч виповнилося 200 років від моменту публікації першої редакції однієї з найбільш значимих праць класичної політичної економії – *opus magnum* Д. Рікардо «Принципи політичної економії та оподаткування», – яка побачила світ у квітні 1817 р. Внаслідок великого попиту перше видання роботи швидко розійшлося, тому на вимогу видавця у 1819 та 1821 рр. було видано додаткові накладки.

Як згадує про це укладач повної збірки творів Д. Рікардо П. Сраффа, ідея написання «Принципів» виросла з опублікованої у лютому 1815 р. статті «Нарис про вплив низької ціни зерна на прибуток капіталу» (*Essay on the Influence of a Low Price of Corn on the Profits of Stock*) [50, с. 9–41] і спочатку планувалася як її розширена версія [50, с. 8; 61]. В серпні того ж року Д. Рікардо писав про це Ж.-Б. Сею у Францію: «Пан Мілль бажає, щоб я написав про це більш широко. Я боюсь, це зобов’язання перевищує мої сили» [51, с. 249].

Як відомо з листування, ще до моменту першого видання та надалі під час опрацювання другої і третьої редакції «Принципів», Дж. Мілль був постійним компаньйоном, другом і наставником Д. Рікардо в його інтелектуальній справі, підтримуючи автора в необхідності і своєчасності його праці. Так, в одному з листів у серпні 1816 р. Д. Рікардо пише Дж. Міллю: «Мої зволікання не проходять без думки про вас; ви часто присутні у моїй уяві, озброєні всіма вашими силами переконання, коли я схилився відмовитися від моєї роботи у відчаї, здивований труднощами, які невпинно з’являються. Незважаючи на мій страх перед вашими докорами та моїми спогадами про заохочення, якими ви завжди підтримуєте мою наполегливість, я часто схилиюсь до

того, щоб відкинути моє писання як завдання, що набагато перевищує мої сили» [52, с. 54–55]. У відповідь на ці сумніви Дж. Мілль пише: «В силу моїх прав [Вчителя] я урочисто наказую і приписую вам продовжувати, не втрачаючи часу, <...> нічого не думаючи ні про порядок, ні про повторення, ні про стиль – одним словом, ні про що, окрім того як виплеснути всі думки на папір – так чи інакше» [52, с. 61].

Як більшість класичних робіт, «Принципи» Д. Рікардо отримали дуже негативну оцінку на початку так званої маржинальної революції 1870-х років. У той же час А. Маршалл, відповідаючи на жорстоку критику «Рікардіанської школи» В.С. Джевонсом, писав: «Ми повинні постійно пам'ятати про історію понять, які використовуємо. Перш за все, ця історія важлива сама по собі; але і тому, що вона проливає світло на всю історію економічного розвитку суспільства. І далі, навіть якщо єдиною метою нашого вивчення економіки було б отримання знань про те, що спрямовує нас у досягненні наших практичних цілей, ми все ж таки зобов'язані використовувати наші терміни максимально в гармонії з традиціями минулого; щоб ми могли швидко сприймати непрямі натяки і тонкі та помірковані попередження, які досвід наших предків пропонує нам для навчання» [29].

У цілому, як це зазначалось вище, дискусії навколо «Принципів» не призупинялися майже протягом усього періоду з моменту їхньої публікації. Ненсі Черчмен узагальнює перебіг інтерпретацій праці Д. Рікардо за трьома основними напрямками [6, с. 2–4]:

1. Критика неокласиків, зокрема В.С. Джевонса [29], Л. Вальраса [85], Йозефа Шумпетера [72], які визначали теорію Д. Рікардо принципово недосконалою внаслідок, по-перше, надмірної уваги до виробничих витрат як основи економічної цінності та помилкового тлумачення причинно-наслідкових зв'язків у ціноутворенні [24, с. 82, 161], по-друге, спроби визначити одним рівнянням значення чотирьох змінних, тобто неточності формулювання умов рівноваги [57, с. 568–571; 68, с. 424–425, с. 434–435] та, по-третє, відсутності аналізу впливу попиту–пропозиції, в тому числі на ринку чинників виробництва [24, с. 165–166; 57, с. 603–605]. У своїй критиці Д. Рікардо Л. Вальрас писав, підтримуючи позицію В.С. Джевонса, що «це ціна кінцевих товарів є фактором, який визначає ціну продуктивних послуг» [68, с. 425]. Але на тлі критики В.С. Джевонс погоджувався із Д. Рікардо щодо двох аспектів. По-перше, щодо закономірностей змін купівельної

спроможності (пропорцій обміну, ratio of exchange) товарів, що зумовлені пропорціями сукупних витрат виробництва та «є дуже важливим аспектом, який було вірно з'ясовано Д. Рікардо» [24, с. 193–194]. По-друге, щодо теорії капіталізації, яка разом із наукою обміну і цінності, складає предмет економічної науки [24, с. 221–222].

2. Неорікардіанський, або Італо-Кембриджський, напрям (П. Сраффа [60–61], Джоан Робінсон [53], Луїджі Пазінетті [39], Хайнс Курц [28], Й. Шіозава [17; 58–59]). Базові положення напряму найбільш лаконічно узагальнено П. Сраффою у «Вступі» до першого тому збірки творів Д. Рікардо [61]. В рамках цієї інтерпретації система економічного аналізу Д. Рікардо не є повною, так само як вважали неокласики, проте вона є неповною принципово, оскільки відтворює лише фундаментальні принципи створення вартості, яке неорікардіанці розглядають класично, в рамках трудової теорії вартості, та аналізу її розподілу, який демонструє «зернова модель». Ця модель дозволяє абстрагуватися від впливу проблеми оцінювання (визначення цінності), оскільки зерно може розглядатися і як продукт праці, і як продукт капіталу, тим самим виключаючи необхідність звернення до цінового механізму. В умовах, коли ставка заробітної плати і технологія виробництва визначені екзогенно, прибуток визначається залишковим (surplus) методом. При цьому мобільність капіталу призводить до уніфікації норми прибутку не тільки в сільському господарстві, але й в інших галузях виробництва.

3. Інтерпретація Маршалла – Холландера, або еволюційний напрям (А. Маршалл [29, аррх. I–L], Джейкоб Вайнер [67], Семюель Холландер [22], Мічіо Морісіма [34]). В «Принципах економіки» А. Маршалл у відповідь на критику В.С. Джевонса пише, що теорія Д. Рікардо «багато в чому передбачила сучасні доктрини у з'ясуванні взаємозв'язків між витратами, корисністю та цінністю, ніж це було розпізнано Джевонсом і деякими іншими критиками» [29, аррх. I]. В рамках цієї інтерпретації теорія цінності Д. Рікардо не є адитивною. Визначається, що ринкова ціна буде пропорційною до витрат праці тільки за обмежувальними припущеннями: по-перше, рівних пропорцій всіх чинників виробництва у структурі витрат, по-друге, уніфікованої норми прибутку. Крім того, за словами А. Маршалла, аналітична система Д. Рікардо містить, хоча й імпліцитно, аналіз ціни за попитом і тому не суперечить маржиналістському аналізу розподілу ресурсів відповідно до оцінки

їхньої граничної корисності. Аргументацію А. Маршалла протягом 1970–1990 рр. було розвинуто С. Холландером, який відстоював позицію, що окрім загального формулювання теорії виробництва (cost of production theory) економічна система Д. Рікардо все ж таки містила аналіз попиту і пропозиції (розподілу) відповідно до «принципів інформаційно-сигнальної природи ринкової ціни, альтернативної вартості зайнятості ресурсів, максимізації чистого доходу на фактор виробництва і ринкових форм взаємодії товарів і послуг, інакше кажучи, – була теорією координації децентралізованої економічної діяльності» [22, с. 4]. Тобто в аналітичній системі Д. Рікардо природна ціна, або собівартість, товару визначається структурою виробничих витрат, яка включає нормальні (середні) прибуток і заробітну плату; оскільки ринкова ціна товару визначається взаємодією попиту та пропозиції, ресурси спрямовуються туди, де чистий дохід на фактор виробництва більший за середній, та вилучаються з тих видів зайнятості, де він є нижчим, утворюючи постійний рух і, загалом, економічну динамку. І тільки коли ринкова ціна дорівнює природній на кожному із ринків (тобто як на ринках чинників виробництва, так і на ринках кінцевих товарів і послуг), економічна динаміка трансформується у загальний рівноважний стан, в якому жодний тип зайнятості ресурсів не створює мотивації до зміни status quo. В цьому контексті, пише С. Холландер, те, що відбулося в 1870-х роках не було маржинальною революцією, а трансформацією: зрушення уваги до різних спеціальних аспектів економічної динаміки, зокрема, обміну і розподілу; удосконаленням теоретичних інструментів аналізу, особливо щодо оцінки споживчого вибору, алгебраїчного формулювання загальнорівноважних зв'язків тощо [22, с. 135]. Втім, зазначає С. Холландер, для підходу Д. Рікардо властиво не тільки з'ясування загальних принципів децентралізованої системи економічних відносин, але і спроба показати відмінності між механізмом трансмісії шоків самої системи і під впливом централізованого регулювання, такого як адміністративне ціноутворення, зростання податків, тарифне регулювання. У першому випадку внаслідок змін у пропорціях розподілу продукту (доходу) чинників виробництва відбудеться структурна корекція економічної системи (при зростанні доходу від праці – зростання населення, при збільшенні доходів від виробничого капіталу – розширення промислового сектору); в другому

випадку – загальне зростання цін, яке призведе до змін у структурі кінцевого споживання і рівня капіталізації.

Аргументація Маршалла – Холландера є, на нашу думку, більш конструктивною інтерпретацією системи Д. Рікардо, особливо враховуючи історичний та інституційний контекст її становлення і розвитку. З позиції загальної рівноваги, тобто єдності ціноутворення і розподілу у часі і просторі економічної організації суспільства, теорія Д. Рікардо є класичною (завдяки розвитку теорії витрат виробництва), маржиналістською (завдяки аналізу альтернативної вартості зайнятості ресурсів та «похідного» попиту на чинники виробництва) та інституціональною (завдяки визначенню внутрішніх детермінант зміни форм економічної організації та поведінки як ендогенного технологічного розвитку, аргументації більшої ефективності суспільних порядків відкритого доступу) одночасно.

Втім, потребує багатостороннього аналізу не тільки теоретична система Д. Рікардо, але й історико-інституційний контекст її зародження. У цьому, на нашу думку, продуктивним є підхід історичної ревізійної традиції, що сформувалася під впливом кліометричних досліджень та реінтерпретації стандартних абстрактних концепцій соціоекономічного розвитку, що дозволяють збагатити розуміння мотивації Д. Рікардо, робота якого проходить водорозділом між двома епохами і багато в чому сприяла становленню новочасної економічної організації англійського суспільства². Відносно цієї ревізії Емілі Кайден, апелюючи до впливу роботи історика Елізабет Браун [5], яка одна з перших показала наявність значних відмінностей у середньовічній організації суспільства та, відповідно, неможливість її узагальнення в рамках єдиного концепту на кшталт системи феодалізму, пише: «Коли голий імператор був виставлений напоказ, історики почали ближче дивитися на припущення. <...> І вони знайшли, що ці поняття були не настільки простими, не настільки чітко визначеними, не настільки універсальними та, звичайно, не такими єдиними, якими ранні сучасні юристи визначили їх. <...> Покладання на феодалізм як абстракцію довго заважало історикам повністю вивчити складну реальність середньовічної соціальної та економічної організації» [26, с. 251–252].

² Відомо, що один з найбільш активних членів Парламенту, Роберт Піль, під час дискусій щодо скасування «зернових» законів протягом 1830–1840 рр. апелював до робіт А. Сміта і Д. Рікардо.

Таким чином, додаткова проблема розуміння загальної аналітичної системи політичної економії Д. Рікардо може бути пов'язана із (дещо помилковим) узагальненим тлумаченням господарської еволюції так званого «класичного» типу економічного розвитку, який, відповідно до поширеного розуміння, відбувався від малих форм господарювання із притаманним їм конкурентним порядком до більш великих із формуванням великих монополій. Втім, поширення кліометрії та відкриття доступу до великої кількості архівних джерел, у тому числі законодавчих, надають все більше фактичних відомостей, що піддають сумніву таку концепцію еволюції. Крізь призму правового порядку господарської практики доновочасної доби (до Індустріальної революції) більш логічним, на нашу думку, є трактування економічної еволюції як вектору розвитку від централізованого соціально-економічного порядку, зокрема ціноутворення, до децентралізованого, як це, наприклад, визначав Вальтер Ойкен [11] та Дуглас Норт, Баррі Вайнгаст, Джон Волліс [36].

Таким чином, Д. Рікардо, як і до нього А. Сміт, аргументував переваги конкурентного (децентралізованого) економічного порядку у встановленні справедливого розподілу продукту виробництва не внаслідок його наявності у сучасній автору системі господарювання, а внаслідок його відсутності. Тому структура аргументації «Принципів» має розглядатися не тільки традиційно в теоретичному аспекті, але й у практичній (як обґрунтування політики) та історичній перспективах. Історики зазначають, що на відміну від поширеного трактування «Принципів» як абстракції є підстави говорити про їх конкретно-історичні інституційні витоки [69].

Історичним контекстом праці було адміністративне ціноутворення майже на всіх ринках сучасної Д. Рікардо Англії, зокрема на ринках зерна, де посилення тарифної політики, так звані «хлібні закони», або Закони про зерно 1815–1836 рр., викликали жваві дискусії, до яких майже в кожному розділі «Принципів» апелює Д. Рікардо. Втім, адміністративне регулювання продовольчих ринків на той момент мало вже багатосотлітню історію в Англії. Так, ціноутворення на хліб, яке вперше було введено в 1266 р. Положенням про хліб та ель (Assize of Bread and Ale) [40, с. 34–36] і стало одним з найтриваліших комерційних законодавчих актів, регламентувало ціну (шкалу цін) на хліб у залежності від ціни зерна, а також вагу та якісні показники хліба та пива, виробленого та реалізованого у містах і селах. Відповідно до Положення, ціна на

хліб завжди була однаковою, навіть коли ціна зерна коливалась: коли збільшувалася ціна на зерно, вага хліба мала зменшуватися у встановлених пропорціях³. На місцевому рівні це призвело до запровадження системи ліцензування, яка дозволяла стягувати періодичні (та іноді свавільні) збори, штрафи та покарання для правопорушників. Протягом впровадження імпорتنих тарифів на зерно у 1815 р. (з доповненнями 1822, 1828 і 1836 рр.) у закон було внесено поправки, які передбачали дещо нові вагові стандарти продажу. Але повністю Положення про хліб та ель було скасовано лише у 1863 р. [18, с. 229].

У 1815 р. прийняття Законів про зерно (The Corn Laws) мало на меті підтримку стійкого високого рівня цін та недопущення імпорту, який міг призвести до цінового демпінгу, поки ціна не перевищила встановлену межу у 80 шилінгів. Така політика була вмотивована практикою ціноутворення плати за землю з ціни її продукту (зерна), а парламентська більшість в період 1760–1830 рр. була представлена партією Торі, що репрезентувала інтереси землевласників та духовенства. В політичному просторі обмеження торгівлі на тлі промислового розвитку призвело до організації представниками промисловців Ліги проти законів про зерно (Anti-Corn Laws League), спочатку в Лондоні (у 1836 р.), а згодом у Манчестері (у 1838 р.) [62, с. 14–15]. Манчестерська Ліга, на відміну від Лондонської, мала чіткі та послідовні цілі, організаційну структуру, стратегію і тактику щодо захисту вільного підприємництва⁴ та проти державного протекціонізму землевласни-

³ Наприклад, коли квартал (приблизно 240 л) пшениці коштував 12 пенсів, фартинговий (0,25 пенсовий) лаваш білого хлібу вищого сорту повинен був важити 6 фунтів 16 шилінгів (приблизно 2,5 кг). Далі вага хліба поступово зменшувалася відповідно до ціни пшениці: на кожні 6 пенсів підвищення ціни квартера пшениці, вага хліба зменшувалася; аж до того рівня, коли пшениця ціною 20 шилінгів за квартал знижувала вагу хліба до 6 шилінгів і 3 пенсів (приблизно 120 г).

⁴ «Free trade», слід зауважити, дуже часто перекладається виключно як «вільна торгівля», що не повною мірою розкриває значення слова. В цьому контексті слід звернути увагу на походження та початкове значення слова «торгівля» (trade) у європейських мовах. Як зазначає етимологічний словник, слово має німецько-голландське походження, означає шлях, «протопаний шлях», напрям діяльності та, швидше за все, набуло поширеного вжитку завдяки активності Ганзейської Ліги. Ближче до XVI ст. слово також набуло значення звичної зайнятості, діла, ремесла, тому часто використовувалося як синонім «industry» (в значенні промисел, діяльність, від лат. industrious – «дбайливий, працюючий, майстерний», тобто той, хто впро-

ків, рентні доходи яких прямо корелювали із ціною на зерно. Розпочавши роботу під час депресії 1837–1842 рр., окрім стандартних методів ведення кампанії, на кшталт організації петицій до Парламенту⁵, Ліга також ввела у практику просвітницькі новації щодо публічних лекцій та розповсюдження друкованих видань, використовуючи нові технології друку, залізничного транспортування, здешевлення поштових відправлень для розповсюдження величезної кількості трактатів та брошур [32; 33]. Важливим елементом кампанії стала підтримка Лігою заснування у 1843 р. тижневої газети *The Economist* [32], яка сьогодні є однією з найвпливовіших глобальних ЗМІ. Успішне функціонування Ліги згодом стало моделлю для утворення інших політичних рухів [3, с. 269]. Дослідники зауважують, що приклад Ліги як однієї з перших лобістських організацій виробників та підприємців мав дуже мотивуючий вплив у суспільстві: окрім інших рухів, за прикладом Ліги було сформовано Асоціацію громадських шкіл в Ланкаширі для проведення політичної кампанії на підтримку програм шкільної освіти [25].

Ще жорсткіше, ніж регулювання цін продовольчих товарів, регулюванню підлягав ринок праці. Початком централізованого ціноутворення на працю та визначення її умов стали нормативні акти Едварда III після хвилі чуми, Статут працівників (*Statute of Labourers Act*) 1349 та 1350 рр. [41, с. 26–35]. Закони обмежували встановлення заробітної плати вище її рівня до епідемії (тобто на рівні 1346 р.), регламентували ціну праці за різними видами діяльності та рівнями кваліфікації, зобов'язували до праці все працездатне населення молодше 60 років, забороняли трудову міграцію з метою пошуку кращих умов найму, а також працевлаштування зайвих робітників та встановлення надмірних цін

ваджує знання у практичну дію з певною метою). Сучасне тлумачення «trade» як обміну товарами власного виробу у сталому вжитку з'являється тільки після Індустріальної революції, проте, паралельно і досі залишається у тлумаченні ремесла, професії, галузі заняття. Цікавим в контексті лексики Д. Рікардо є також походження слів «прибуток» і «переваги», англійські еквіваленти яких «profit» та «advantage» мають єдиний прото-індоєвропейський корінь, що утворює групу латинських похідних слів з загальним значенням «прогрес; просування вперед; розвиток; те, що створює умови розвитку» [37].

⁵ Упродовж 1839–1843 рр. Ліга направила до Палати Громад більше 17 тисяч петицій проти зернових законів із загальною кількістю підписів понад 6,2 мільйони [33].

на продукти харчування. Хоча положення регулярно порушувалися, їхня наявність надавала право стягнення штрафів і пені [8]. Двомастами роками пізніше Статут було замінено⁶ Статутом ремісників 1562 р. (*Statute of Artificers Act*) [42, с. 159–175], яким було уніфіковано і модернізовано, зокрема з метою антиінфляційного регулювання, трудове законодавство: централізовано вимоги до доступу в професію (раніше кваліфікаційні вимоги встановлювалися внутрішніми регламентами гільдій), надано повноваження місцевим суддям вимагати від безробітних працювати в сільському господарстві, обмежено переміщення робітників від одного роботодавця до іншого, уповноважено суддів раз на рік встановлювати ставки заробітної плати для всіх наявних на час прийняття статуту класів робітників, визначено мінімальний термін трудового контракту (1 рік) і години роботи на день (у період з березня по вересень – з 5 години ранку до 7–8 години вечора), введено відповідальність працівників і роботодавців за встановлення заробітної плати вище зазначеного рівня, за дострокове звільнення або припинення трудових відносин. Втім, Статут інституціоналізував відносини асиметрично: відповідальність роботодавця визначалася в полі цивільного, а робітника – кримінального права⁷. Ряд законодавчих актів 1699 р. вводили додаткові штрафні санкції з метою посилення заборони трудової міграції [43], як внутрішньої, так і зовнішньої.

Слід зазначити, що протекціонізм цього часу мав подвійно ексклюзивний характер: окрім наявності системи політичного фаворитизму і преференцій, середньовічні ринкові інститути носили майже виключно централізований фіскальний характер. Саме ж ринкове право, чи то внутрішнє право утворювати ринки (*marked/market right*), чи то право імпорту (*staple right*) було, за визначенням Персіваль Торнелі, «прибутковою франшизою» влади [64, с. 3], що надавалося спеціальними королівськими дозволами (патентами та хартіями). Відповідно, мотив захисту і розвитку внутрішнього ринку був також фіскальним: розширення економічної бази оподаткування для цілей зростання бюджету

---

⁶ Історики трудового права Англії зазначають, що заміна не скасовувала Статути 1349–1350 рр., тому вони фактично були чинними майже до середини XIX ст. (детальніше див. [46]).

⁷ Врівноваження відповідальності відбулося тільки у 1875 р. із прийняттям Закону про роботодавців і робітників (*Employers and Workmen Act 1875*).

Корони. Підтвердженням цьому слугують чисельні королівські акти щодо введення нових або модернізації старих зборів і податків на різні види економічної діяльності та штрафів і пені за їхню несплату [43–45]. Додатково, протягом 1770–1810-х років зростання реальних доходів, у тому числі заробітної плати, було заниженим в середньому на 10% внаслідок великих непрямих податків, що стягувалися для фінансування військових витрат уряду в роки американської революції та війни з Наполеоном, а також внаслідок згорання торгівлі, спричиненого війнами [7, с. 1312].

Статут працівників було повністю скасовано лише адміністративною реформою 1863 р. До цього часу було прийнято декілька додаткових законодавчих актів Парламенту, які посилювали жорсткість регламентації трудової мобільності та контрактних відносин найманої праці, яка, за визначенням істориків, хоча й мала деякі обмежені права, залишалась невільницькою аж до періоду фритредерства середини XIX ст., коли почала формуватися система фабричного виробництва і вільного найму [63]. Цей характер промислового протекціонізму так описує Річард Моріс: «У 1699 р. Торговельна палата закликала парламент заборонити виїзд з Англії працівникам, які займаються виробництвом вовняних тканин. Додаткові обмеження на вільну еміграцію кваліфікованих ремісників Велика Британія ввела у 1718 р.; у 1750 р. обмеження були спеціалізовані до працівників окремих текстильних галузей промисловості. У 1765 р. Парламент заборонив еміграцію кваліфікованих операторів з метою запобігання поширенню промислових таємниць та підтримки адекватного рівня постачання висококваліфікованої праці на внутрішньому ринку. За цим слідували статuti 1774 і 1781 рр., що забороняли вивезення текстильних машин, їхніх планів чи моделей. Акт 1782 р. забороняв еміграцію майстрів текстильної галузі та галузі виробництва текстильних машин; через три роки ця заборона поширилася на працівників чорної металургії; і через чотири роки її було поширено на шахтарів» [35].

Система централізованої економічної організації, що на внутрішніх ринках відбивалася адміністративним ціноутворенням, у зовнішній політиці мала форму тарифно-транспортного протекціонізму. У цій сфері однією з найбільш впливових законодавчих ініціатив перших років Реставрації була серія Навігаційних актів [47], якими Англія відновила обмеження на торговельну політику імпорту, засновану Штапельним Статутом 1353 р. [41, с. 78–96],

та ввела обмеження на торгівлю колоній в Америці майже на двісті років⁸. Метою цієї політики було усунення з конкурентного простору, з одного боку, товарів переробної промисловості колоній та захист постачання сировини з них; з іншого, – недопущення на ринок транспортних послуг ефективної системи морського вантажного перевезення голландських торговельних агентів та створення преференцій і монопольного становища в цій сфері для лондонських торговців. Першими Навігаційними Актами 1650–1651 рр. [13] Парламент заборонив іноземним суднам здійснювати торгівлю з Америкою; для торговельних цілей дозволялося використання тільки англійського флоту. Серією навігаційних актів 1660–1663 рр. було посилено торговельну монополію, зокрема через митно-податкові інструменти [47, с. 181–205], надано дозвіл на експортування з Європи в Америку тільки через англійські порти (зі сплатою відповідних мит та зборів) [47, с. 246–250] та створено комісії, які забезпечували контроль виконання актів та стягнення штрафів [47, с. 449–452]. Пізніше, у 1699 р. було введено заборону на перепродаж експортних товарів, зокрема солі, на внутрішньому ринку; заборонено текстильну переробку, зокрема вовни, у кінцеві споживчі товари та їхній експорт з американських колоній [43, с. 256; 20]. Втім, як писав у 1897 р. в «Індустріальній історії Англії» Генрі Гіббінс, «Немезида цієї захисної політики мала прийти неодмінно; і вона прийшла у тій смертельній помилці⁹, яка змусила нас втратити ті самі колонії, які ми захищали від французів у Семирічній війні» [18, с. 170].

Тому є підстави стверджувати, що «чотири магічні цифри» з ілюстрації Д. Рікардо щодо порівняльних переваг торгівлі Порту-

⁸ Формально Навігаційні закони було скасовано тільки у 1849 р.

⁹ Тут Г. Гіббінс має на увазі Акт про імпорт заліза 1750 р. [20, с. 976–979], яким британським колоніям в Америці було заборонено організацію переробних виробництв і торгівлю переробленим залізом та дозволено лише експорт сировини і тільки в порт Лондону (більш детально див. [2]). В середньому після розробки родовищ Вірджинії, Пенсильванії та Меріленду протягом 1720-х років до початку революції середньорічний обсяг колоніального імпорту залізної сировини коливався в діапазоні 2–3 тис. тон [12, с. 245]. Нагадаємо, що меркантилістська політика щодо недопущення вивезення дорогоцінних металів в якості оплати англійського імпорту реалізувалася через пряму заборону оплати імпорту золотом або сріблом, внаслідок чого імпортні товари мали сплачуватися тільки шляхом викупу англійських виробів (вовняних, шкіряних і т. ін.) (більш детально див. [14; 54; 65]).

галії та Англії вином та одягом, скоріше за все, не було обрано автором довільно та виключно як приклад дедуктивного аналізу. Такий висновок пов'язаний з дією третьої угоди Метуена (The Methuen Treaty), яку було укладено між Португалією та Англією у грудні 1703 р. та формально скасовано лише у 1836 р. [16]. Угода складалася із трьох частин, які іноді формулюють як окремі із зазначенням порядкового номера частини. Перші дві угоди, які було укладено у травні того ж року, стосувалися гарантій військового альянсу між Англією, Республікою Об'єднаних провінцій (Голландською Республікою), Австрією та Португалією проти Франції у Війні за іспанську спадщину та права Англії на використання лісабонського порту. Третя Метуенська угода була виключно комерційною та формалізувала торговельні відносини між Англією та Португалією саме щодо португальського вина та англійського вовняного одягу, які використовує як приклад Д. Рікардо. Відповідно до умов торговельної угоди, Португалія отримувала право експортувати вино до Англії за зниженою ставкою мита (на 1/3 меншу за французьку), а Англія – право ввозити в Португалію одяг без мита [16, с. 117, с. 119]. Починаючи з 1707 р., як зазначають дослідники [69], Англія мала позитивне сальдо торгівлі з Португалією майже протягом всього XVIII ст.; масштаб надлишку збільшився у 1720–1750-х роках, становлячи 1,2% британського ВВП, або близько 1/8 загального обсягу британського експорту [69, с. 260]. Проте зовнішня торгівля Португалії з Англією мала негативне сальдо, яке Португалія покривала завдяки масивному видобутку бразильського золота, що припав на цей період внаслідок відкриття нових родовищ. Бразилія на цей час була португальською колонією, тому її золоті запаси, що складали біля 40% світових у XVIII ст., використовувалися для врегулювання торговельного дефіциту, в результаті чого Британія протягом 1700–1760 рр. отримала понад 25 мільйонів фунтів стерлінгів золота у торгівлі з Португалією [69, с. 261].

Приклад торгівлі Португалії і Англії, який наводить Д. Рікардо, мав та продовжує викликати критику до цього часу. Так, Дж. Робінсон писала, що введення вільної торгівлі вбило перспективи текстильної промисловості Португалії та залишило їй повільний експортний ринок вина, тоді як для Англії експорт бавовняної тканини призвів до накопичення капіталу, механізації та всього спірального зростання промислової революції [53, с. 103]. Проте, як це показано вище, Метуенська угода не надавала Пор-

тугалії права вільної торгівлі, а навпаки, вкорінювала монопольне становище Британської імперії в рамках стандартної політики меркантилізму, яка була остаточно залишена тільки в середині XIX ст. під політичним тиском професійних організацій, об'єднань промисловців та кооперативів. У цьому контексті, на нашу думку, слухним є зауваження Вільфредо Парето в «Трактаті про комерцію», де він акцентує увагу, що не має значення, яку назву має міждержавна угода, навіть якщо це «угода про вільну торгівлю», вона завжди є і буде адміністративним інструментом регулювання [38, с. 73–81].

Таким чином, звужене абстрактне трактування принципу порівняльних переваг, що базуються виключно на першій половині Розділу 7 «Про зовнішню торгівлю» (відомому прикладі з «чотирма магічними цифрами»), є не в повній мірі коректним. Таке тлумачення виключає з аналізу щонайменше три важливі аспекти теоретичної системи Д. Рікардо:

1. Загальну структуру «Принципів», яка зумовлена та побудована відповідно до логіки визначення, перш за все, базових чинників виробництва та особливостей їхньої участі у процесі виробництва, а вже потім, прикладних аспектів функціонування законів виробництва та розподілу продукту. Отже, всі прикладні аспекти політичної економії Д. Рікардо не можуть розглядатися самостійно та поза контекстом системи економічної рівноваги, яку вибудовує автор, і навпаки. В цьому контексті закон порівняльних переваг є внутрішнім стандартом теорії індустріальної організації і виробництва, а не теорії торгівлі.

2. Історичний контекст політико-економічного дискурсу, зокрема стосовно політики тарифного протекціонізму та імпорту дорогоцінних металів. Дослідження цінової та податкової статистики урядової політики того часу свідчать, що стосовно багатьох імпортованих товарів (таких як цукор та тютюн) застосоване тарифне мито іноді складало 100–150% ціни до оподаткування [14]. У 1815 р. стягнення мита було поширено на групу базових продовольчих товарів сировинного характеру. Це закономірно негативно вплинуло на потенціал промислового виробництва внаслідок вилучення частини доданої вартості з фонду інвестування та реінвестування і перерозподілу у фонд споживання та, через підвищення грошового еквіваленту вартості життя, підвищувало витрати на фонд оплати праці без збільшення реального наявного

доходу працівників. Як відомо, підвищення цін зерна у 1815–1822 рр. призвело до голоду і демографічної кризи.

3. Особливості обмежень зовнішньоекономічних розрахунків за умов політики меркантилізму (заборони на експорт дорогоцінних металів) та практики зовнішньоекономічних розрахунків через боргові¹⁰ та кредитні¹¹ інструменти обігу і платежу. Відповідно, ефективність використання таких інструментів була вищою за умов білатеральної міжнародної торгівлі внаслідок взаємної економії на витратах правозастосування (плати випуску формальних інструментів), комісійного обслуговування розрахунків (обліку векселів), вартості авансованого капіталу (альтернативних витрат розрахунку власними або кредитними коштами).

Крізь призму зазначених аспектів принцип порівняльних переваг відбивається внутрішньою логікою балансування техноло-

¹⁰ Відповідно до середньовічної практики існувало два основних класи врегулювання боргових відносин: на засадах формальних (публічних, *sur obligation*), та неформальних (приватних, *sur contract*) інститутів. Ознаками першого класу регулювання відносин були письмові зобов'язання встановленого королівськими актами формату (*writ of debt: bond, recognizance, audita querela*), другого – довільні, неформальні, консенсусні зобов'язання (*contract by parole, asumpsit*). Господарські справи, внормовані першим типом зобов'язань, вирішувались в королівських судах відповідно до загального права (*common law royal courts*). Другий тип відносин майже до другої половини XIX ст. королівськими судами не захищався, правозастосування відбувалось відповідно до локальних правил вирішення господарських суперечок (судів міста, релігійного ордену, професійної організації, ярмаркового (торгівельного) форуму тощо). Втім, у цьому випадку сторони економили на витратах оплати формування публічного зобов'язання, проте втрачали королівську гарантію відшкодування збитків. Таким чином, кожен тип боргових інститутів мав свої транзакційні витрати, механізм оптимізації яких визначався характером конкретної діяльності та відносин.

¹¹ До початку XVI ст. закони про лихварство забороняли виплату відсотку на позику. Лише у часи правління Генріха VIII вводиться перша поправка до цієї заборони (*The Against Usury Act 1545*), що дозволяє кредитний відсоток (не вище 10%, але без уточнення методу нарахування (прості чи складні відсотки)). У 1660 р. введено нове обмеження на надмірні відсоткові ставки [47, с. 236–237] та знижено максимальну ставку до 6%. Обмеження з різними поправками проіснувало до 1854 р. На думку істориків, адміністративне регулювання кредитного ринку знижувало можливості антикризового ринкового регулювання і мобільності перерозподілу капітальних активів. Відповіддю на це обмеження була система обігу векселів (*bills of exchange*), що дозволяла уникнути «лихварського регулювання» та обмежень на зовнішньоекономічні розрахунки, встановлені політикою меркантилізму [1, с. 170; 57, с. 664; 65].

гічних, зумовлених порівняльними умовами організації та ведення промислового виробництва, та грошово-кредитних, визначених комплексом транзакційних витрат, інститутів. «Хоча оподаткування саме по собі спричиняє порушення монетарної рівноваги, це, насправді, відбувається внаслідок позбавлення країни, в якій воно впроваджується, переваг, що стосуються підвищення майстерності, промисловості та природних вигід. <...> Кажучи про обмін та порівняльну вартість грошей, ми, не в останню чергу, маємо посылатися на вартість грошей, що оцінена в товарах у кожній країні» [49, с. 145–148].

Аналіз рикардянської логіки порівняльних переваг, таким чином, актуалізує два характерні аспекти цієї теорії. По-перше, спеціалізація у торгівлі не створює багатства, його творить внутрішня мотивація економічних суб'єктів щодо формування і розвитку економічної організації та збільшення технологічності праці, які забезпечують основу ефективного розміщення економічного потенціалу (як сукупності наявних обмежених ресурсів, що можуть бути використані у господарюванні) та управління виробничими витратами за принципом мінімізації їхньої альтернативної вартості використання. Тобто *закон порівняльних переваг є критерієм економічного вибору*. По-друге, питання спеціалізації може вирішуватися не в статичній, а динамічній, тобто відносно майбутнього цільового стану. Часова перспектива порівняльних переваг формує більший перелік проблем: проектування попиту, цін, технологій та інших змінних. Проте вона також розширює горизонт можливостей економічного розвитку: пошук та вибір форм діяльності та інститутів спеціалізації може сприяти динамічній еволюції економічної системи у напрямі сталого розвитку, подолання негативних наслідків залежності від попереднього стану системи, у тому числі негативних умов торгівлі. Тобто *закон порівняльних переваг також є еволюційним критерієм інституційної рівноваги*. Саме через виведення цих аспектів принципу порівняльних переваг як фундаменту індустріальної організації роботи Д. Рікардо досліджував та високо цінував А. Маршалл [30].

Таким чином, ядром системи політичної економії Д. Рікардо є принципи вибору і розподілу зайнятості чинників виробництва в національній економіці відкритого типу в контексті цільового орієнтування збільшення добробуту (виробництва національного продукту) на тлі обмежуючих чинників. Теорія Д. Рікардо не є теорією обміну *per se*, хоча її ефективність і розкривається автором

на прикладі системи обмінів. Це теорія організації, розміщення та управління виробництвом. При цьому основним принципом (критерієм) переваг у розміщенні виробництва та прийняття економічних рішень є технологічна відмінність, яка в концентрованій формі відбивається структурою виробничих витрат як витрат зайнятості (організації) різних чинників виробництва. Постійна діяльність власника щодо оптимізації витратної структури виробництва за принципом мінімізації альтернативної вартості зайнятості ресурсів, що утворює внутрішній технологічний стандарт виробництва (або «складність виробництва» за Рікардо), і є порівняльною перевагою економічного суб'єкта і суспільства в цілому.

Для демонстрації принципу порівняльних переваг Д. Рікардо фактично застосовує методологію рівноважного аналізу взаємовпливу чинників і кінцевих товарів виробництва: завдяки постійному пошуку прихованих ресурсів оптимізація витрат виробництва підвищує купівельну спроможність заробітної плати (гарантованого (wage) доходу на працю¹²), в той час як прибуток на капітал в одній і тій же формі його зайнятості має тенденцію до уніфікації з мінімальною нормою, внаслідок чого власник повинен забезпечувати його постійний рух. «Це відбувається внаслідок бажання, яке має кожен капіталіст, щодо переведення коштів з менш до більш ефективної зайнятості, яке заважає ринковій ціні товарів продовжувати протягом тривалого періоду часу значно перевищувати або бути значно нижчою за їхню природну ціну. Конкуренція корегує обмінну вартість товарів в такий спосіб, що після сплати заробітної плати, необхідної для виробництва, та всіх інших витрат, необхідних для того, щоб використати капітал у початковому стані ефективності, залишкова вартість, або надлишок, відповідає в кожній галузі пропорціям вартості використаного капіталу» [49, с. 90–91]. Таким чином, аналітичний прин-

¹² Слово «wage», яке з кінця XIX ст. набуло поширеного використання як заробітна плата (wage of labour), походить, судячи з етимології та правової історії, з розвитку консенсусних (приватних) контрактних інститутів у Англії в XIV ст. Інфорсмент таких контрактів відбувався за принципом гарантування права (wage of law) відповідача (wage, від старофранцузького gage – застава, гарантія, порука). В цьому сенсі в умовах вільної контрактації плата за виробничі послуги праці є авансованим платежем, який робітник на контрактних умовах отримує ще до моменту кінцевої реалізації продукту виробництва. Цим аспектом відбивається відмінність у міжчасових вподобаннях найманого працівника і власника.

цип, згідно з яким собівартість, або природня ціна (cost price) відображає альтернативні можливості зайнятості кожного з чинників виробництва, забезпечує обґрунтування теореми розподілу Д. Рікардо – зворотного співвідношення між доходами на працю і капітал. Цей аспект Італо-Кембриджський напрям аналізу роботи Д. Рікардо пояснює тяжінням заробітної плати до прожиткового мінімуму. На противагу йому, інтерпретація Маршалла – Холландера визначає дохід на працю як варіативний (в часі і просторі), тобто такий, що змінюється залежно від об'єктивних і суб'єктивних факторів: ринкової кон'юнктури, в тому числі споживчих товарів, продуктивності, «порівняльної майстерності робітника та інтенсивності праці» [49, с. 20]. Це доводить і формулювання самого Д. Рікардо: «Не слід думати, що природна ціна праці, навіть оцінена в продуктах харчування або необхідних товарах, є абсолютно фіксованою та постійною. Вона коливається в різні часи та в тій самій країні, а в різних країнах відрізняється істотно. І ця ціна суттєво залежить від звичок і звичаїв людей» [49, с. 93, с. 96–97]. Та наприкінці додає: «Як і всі інші види, трудові контракти мають бути надані справедливій та вільній конкуренції ринку, та ніколи не мають підпадати під сферу впливу і втручання законодавчої влади» [49, с. 105].

Метод Д. Рікардо щодо виокремлення закономірностей динаміки грошових і реальних доходів є і досі актуальним як інструмент прикладного аналізу економічної динаміки, зокрема розподілу доходів, нерівності, стандартів добробуту тощо. Так, дослідники звертають увагу, що існуючий дискурс щодо стагнації середньої реальної заробітної плати відносно зростаючої загальної продуктивності виробництва, зокрема в США протягом останніх 45 років, не завжди є достатнім аргументом для зваженого висновку щодо проблем нерівності. Обґрунтуванням тези є аналіз, по-перше, пропорцій споживчих цін відносно реальної заробітної плати, тобто купівельної спроможності доходів домогосподарств, яка за окремими групами товарів за цей період зросла до 86% [23; 55]. По-друге, – міжгенераційної мобільності доходів¹³. Іншим

¹³ Дослідники зауважують, що наратив про багатих, які багатіють, та бідних, які бідніють, зокрема щодо США, є, в значній мірі, результатом інтерпретації, заснованої на статичному методі оцінки статистичних даних щодо нерівності за доходами. Втім, якщо враховувати міжгенераційний чинник, тобто аналізувати динаміку доходів конкретних домогосподарств США, статистична картина дещо змінюється. Відповідно до такого методу аналізу,

прикладним аспектом застосування аналітичної системи Д. Рікардо є аналіз змін у витратах населення на освітлення і опалення протягом 1800–2000 рр. у Великій Британії, які завдяки оптимізації виробництва у зазначений період були знижені майже у 3000 разів (а у порівнянні між 1711 р. та 2000 р. – у 6000 разів) порівняно зі зростанням середнього доходу тільки в 10 разів [15]. Це також підтверджується аналізом прогресу заробітної плати в Англії у період до Першої світової війни та її порівнянням з аналогічними показниками в Україні (рис. 1 і 3 відображає динаміку заробітної плати в грошовому вимірі, рис. 2 і 4 – у натуральному).

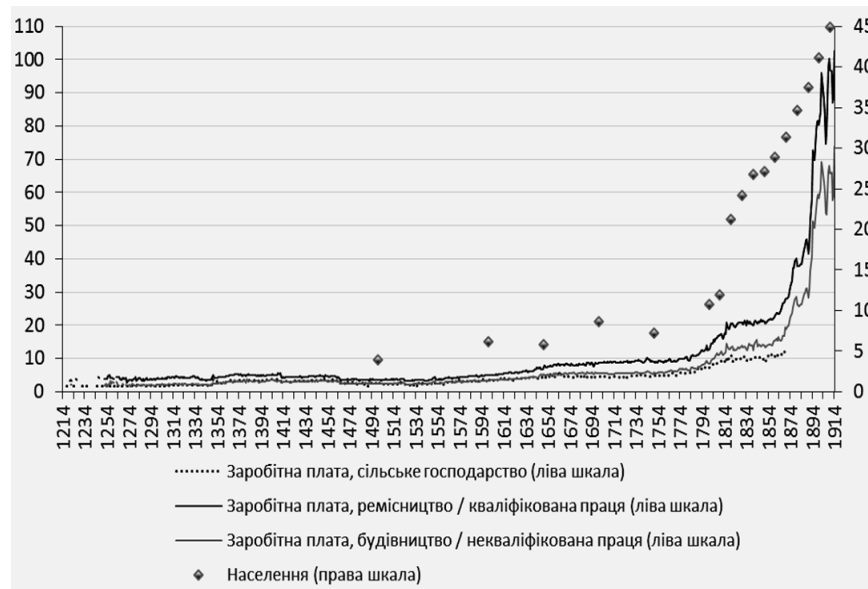

Рис. 1. Динаміка заробітної плати за видами діяльності (у грамах срібла в день) та населення (у млн чол.) у Великій Британії у 1214–1914 рр.

Джерело: побудовано на підставі даних [19; 4; 31].

«домогосподарства дійсно багатіють, але кожного року це різні домогосподарства» [23]. Так, наприклад, в останній чверті ХХ ст. з найбільшого у 1975 р. квантилю 95% домогосподарств наприкінці періоду перейшли у вищі квантили, а 60% – у два найвищі. Детальніше див. [23].

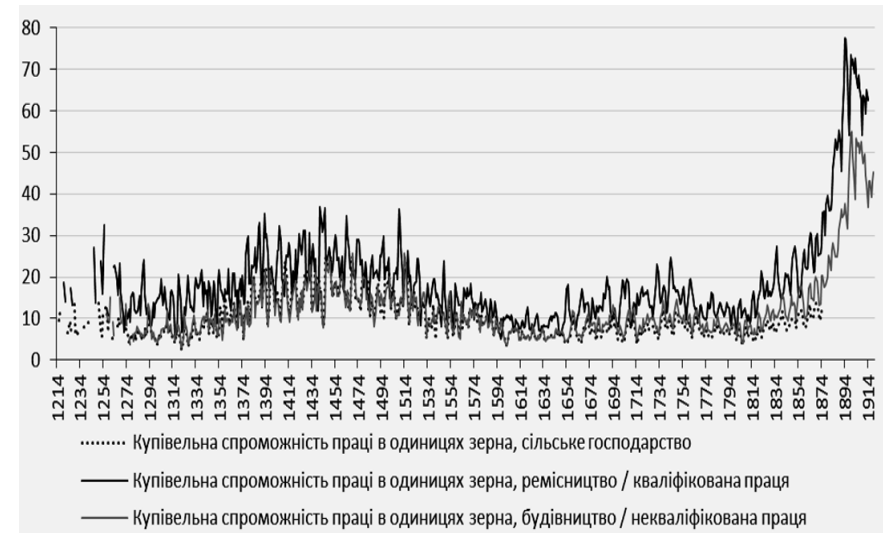

Рис. 2. Динаміка купівельної спроможності 1 дня праці за видами діяльності в одиницях зерна (літрів пшениці) у Великій Британії у 1214–1914 рр.

Джерело: розраховано на підставі даних [19].

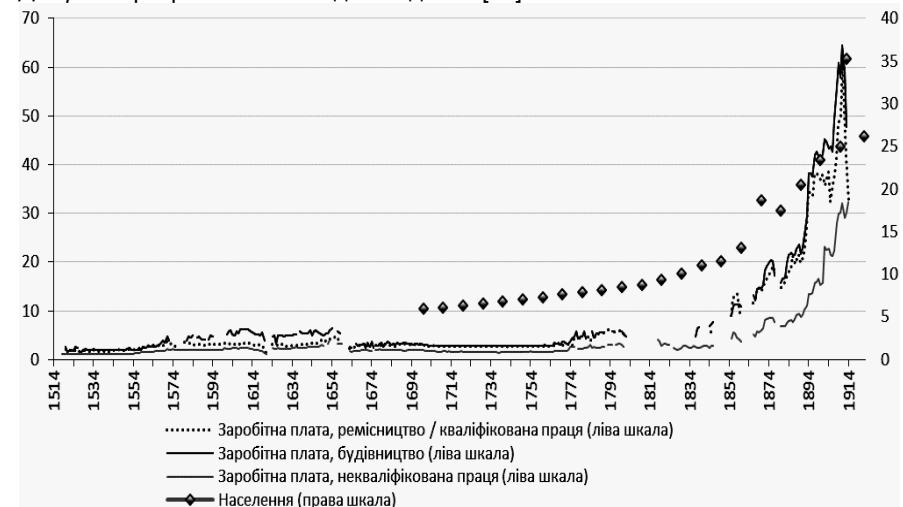

Рис. 3. Динаміка заробітної плати за видами діяльності (у грамах срібла в день) та населення (у млн чол.) в Україні (м. Львів) у 1514–1914 рр.

Джерело: побудовано на підставі даних [19; 66].

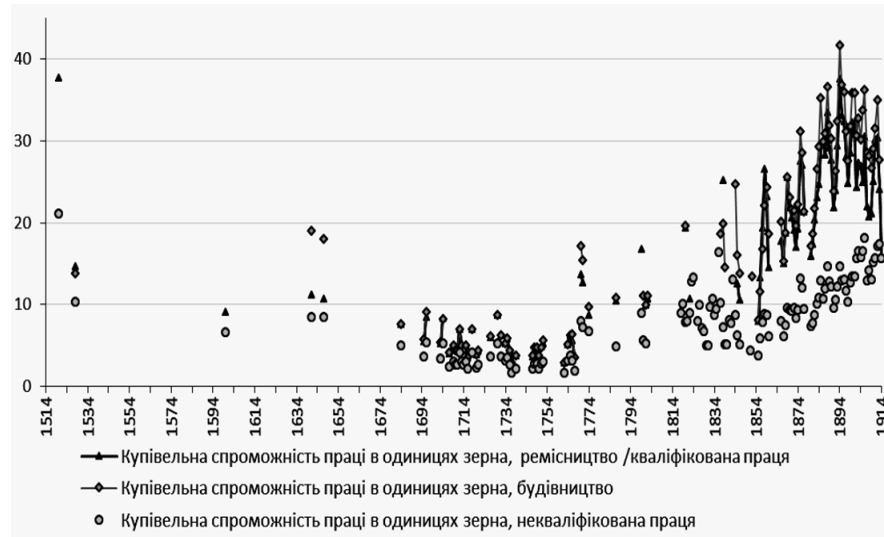

Рис. 4. Динаміка купівельної спроможності 1 дня праці за видами діяльності в одиницях зерна (*літрів пшениці*) в Україні (м. Львів) у 1514–1914 рр.

Джерело: розраховано на підставі даних [19].

Таким чином, в системі політичної економії Д. Рікардо прибуток на капітал є не тільки продуктом стриманості у споживанні (*abstinence*) як перерозподілу його у часі, але й результатом переструктурування всієї системи вподобань суб'єкта щодо споживчих витрат, раціоналізація яких призводить до акумуляції ресурсів (капіталізації), подальша виробничо-технологічна спеціалізація яких утворює основу прогресивної економічної динаміки через формування і розширення попиту на зайнятість праці. Відповідно, мірою цінності, за Рікардо, є спроможність капіталу створити зайнятість додаткових чинників виробництва, зокрема праці (тобто його гранична продуктивність). Це є очевидним з листа Ж.-Б. Сєю, де Д. Рікардо пише: «Як я бачу ви трохи змінили визначення слова «цінність» (*value*) в напрямі корисності, але я не думаю, що ви усвідомили труднощі, які приносять пояснення цього важкого слова. Корисність, безумовно, є основою цінності, але рівень корисності ніколи не може бути засобом її оцінки. Складний у виробництві товар завжди буде більш цінним, ніж той, який легко видобутий, хоча всі люди повинні погодитися, що

останній може бути більш корисним, ніж перший. Товар має бути корисним для того, щоб мати цінність, але складність його виробництва є справжньою мірою його вартості. <...> Відповідно, багатство вимірюється кількістю цінностей, якими володіє людина, а не поміркованістю її бажань. <...> Ви кажете, що виробник, аби з'ясувати вартість його капіталу, повинен провести інвентаризацію всього, що він має, оцінюючи кожен товар за його поточною ринковою ціною. Такий процес інформував би його лише про те, чи збільшилася грошова вартість його капіталу: це може його задовольнити, але це не той спосіб, яким політичний економіст повинен судити про збільшення вартості капіталу. Під час девальвації нашої валюти (банківських нот) багато людей вважали, що вартість їхнього капіталу зросла, лише з тієї причини, що він вартував більшу кількість фунтів стерлінгів, коли вона, насправді, зменшилась. Гроші, чи то металеві, чи то паперові, можуть завжди впасти в ціні, і тому не можуть правильно виміряти вартість інших товарів протягом шести місяців поспіль. Зростання капіталу повинно встановлюватися лише через його здатність залучати більше робочої сили та примножувати продукт землі та праці країни» [51, с. 247–249].

Д. Рікардо не формулює експліцитно принцип межі виробничих можливостей (*production possibility frontier*), але вся його система політичної економії – теорія цінності, розподілу та капіталізації – формуються саме на засадах загальної динамічної економічної рівноваги. Ефективність рівноважного стану, за Д. Рікардо, відбивається спроможністю розширеного відтворення праці, яка функціонально заснована на розширенні виробничо-технологічного потенціалу. Представлена динаміка заробітної плати (рис. 1, 3) підтверджує рікардіанську тезу про функціональний зв'язок між можливостями зайнятості праці та динамікою населення: ще до хвили суттєвого піднесення рівня заробітної плати (внаслідок впровадження з середини XIX ст. фритредерської політичної програми) ми спостерігаємо майже двократне зростання населення Великої Британії.

У відмінності економічних законів ренти та прибутку, за Д. Рікардо, полягає різниця між землею та капіталом (аграрним і промисловим способами виробництва): при зростанні зайнятості землі як чинника виробництва, її доходність зменшується, в той час як для капіталу – збільшується. Проте, коли досягається гранична продуктивність капіталу, він починає поводити себе за за-

конами ренти. Ця різниця у можливостях розширення виробництва без зменшення доходності на одиницю чинника і складає порівняльну перевагу промислового виробництва, заснованого на виробничому потенціалі капітальних активів з урахуванням трансакційних витрат їхньої організації.

Висновки. Еволюційно-інституціональний аналіз «Принципів політичної економії та оподаткування», зокрема теорії порівняльних переваг, дозволяє переосмислити спадок Д. Рікардо як спробу вибудувати основи теорії загальної динамічної рівноваги та обґрунтувати модерний принцип економічного (виробничого) вибору за критеріями граничної продуктивності чинників виробництва та альтернативної вартості зайнятості ресурсів. У цьому контексті узагальнення принципів економічної динаміки дозволило Д. Рікардо започаткувати та розвинути напрями, що сьогодні є особливо актуальними, а саме:

- дослідження загальної економічної рівноваги та економічної самоорганізації на принципах управління витратами (економії), міжчасовими вподобаннями (дисконтування) та раціоналізації споживання (капіталізації та соціальної мобільності);
- начала теорії граничної продуктивності та індустріального проектування як внутрішнього стандарту (технології) виробництва;
- принципи грошово-кредитного регулювання економіки, грошової стабільності та інфляції, основи теорії валютного регулювання;
- інституційні дослідження заробітної плати як контрактної взаємодії всередині виробничого процесу;
- теоретичні основи системи децентралізації соціальної політики та її більшу ефективність на нижчих рівнях політичного управління¹⁴;
- принципи політичної обумовленості тарифної політики та її економічне обґрунтування, визначення загального принципу,

¹⁴ Детальне розкриття цього аспекту досліджень Д. Рікардо не було метою статті. Характеристика основ децентралізації соціальної політики держави, що з'ясовуються Д. Рікардо у декількох розділах «Принципів», зокрема про заробітну плату, податки та безпосередньо у розділі «Збори для бідних» (Poor rates), має скласти самостійне окреме дослідження. Але його сучасність підтверджується гостротою дискусій, що існує сьогодні навколо питань фіскальної децентралізації як в Україні, так і в інших країнах світу.

за яким слід реалізовувати її унормування для досягнення цілей зростання багатства нації (принцип порівняльних переваг).

З'ясований у статті історико-інституційний контекст класичної ліберальної доктрини, адвокатом якої був, за загальноприйнятим розумінням, Д. Рікардо, дозволяє, на нашу думку, більш детально зрозуміти її доцільність, логічність, ефективність і справедливість. Слід зазначити, що в рамках цієї доктрини ринкові механізми не розглядаються як абсолютна панацея, як це часто демонструється критикою так званого ринкового фундаменталізму. Класичний лібералізм є доктриною не тільки вільних ринків, але, перш за все, вільної економічної організації, яка є більш ефективною у досягненні внутрішніх організаційних цілей через гнучкість у створенні і модифікації нових норм, рутин та, що важливіше, нового знання, ніж будь-який централізований релігійно-політичний порядок, який був найбільш поширеною формою управління у до-модерній Європі та Англії.

Елегантність принципу порівняльних переваг зумовлена ще й тим, що, як істинно класичний принцип, від водночас є прагматичним (економічно ефективним) та пізнавальним (формує приріст знання за умов використання на практиці). У цьому контексті, він має потенціал організації як комерційних (економічно ефективних), так і некомерційних (соціально справедливих) відносин, оскільки забезпечує еквівалентність обміну.

Логіка принципу порівняння комплексів виробничих витрат в руслі теорії Д. Рікардо є нормативною і позитивною одночасно (і в цьому сенсі вона перекликається із деонтологічною філософією кантіанства) та паралельно із поширеним трактуванням як принципу виробничої оптимізації «ринковими силами» конкуренції є також і принципом кооперації, що вимагає від суб'єкта активної інтенції та дії, тобто виходу у простір невизначеності та ризику. Тому сприйняття цієї логіки є важливою, але вимогливою нормою. Це особливо стосується посттоталітарних та постколоніальних суспільств, у яких істотним є вплив ефектів «колії» та надмірного патерналізму. Проте, саме для таких суспільств перехід до цієї логіки має найбільший позитивний потенціал внаслідок наявності значного розриву у продуктивності та технологічності праці, а отже і простору для його скорочення.

Перспективи подальшого дослідження. Сучасний розвиток теорій індустріальної організації та контрактів дозволяє з'ясувати вплив інституційної комплементарності у балансуванні

економічної динаміки і розвитку як механізм структурування економічних відносин в руслі логіки порівняльних переваг. Проектування міжнародних виробництв у формі глобальних ланцюгів вартості та цифрових інструментів фасилітації обміну (blockchain) також зумовлено цією логікою. Але вітчизняні дослідження цих модифікацій принципу порівняльних переваг є майже відсутніми, що зумовлює перспективність подальшого дослідження зазначеної проблематики.

Перспективним також є обґрунтування економічної політики переходу від реалізації абсолютних переваг у міжнародному обміні до системи порівняльних інституційних переваг, основою яких є високопродуктивний та творчий інтелектуальний капітал в частині його найважливіших компонентів: людського (практичних якостей, кваліфікацій та етичних норм праці) та організаційного (якості виробничих процесів, специфікованих моделей управлінської практики та стандартів організації праці), які у поєднанні створюють синергетичний ефект переходу до якісної кооперації як основи знанневої економіки та демократичного суспільства.

1. Atack J., Neal L. (Eds.). *The Origins and Development of Financial Markets and Institutions: From the Seventeenth Century to the Present*. New York: Cambridge University Press, 2009, 472 p.
2. Bining A.C. *British Regulation of the Colonial Iron Trade*. Philadelphia: Univ. of Philadelphia Press, 1933. 163 p.
3. Briggs A. *The Age of Improvement, 1783–1867*. Second Ed. New York: Routledge, 2014. 496 p.
4. Broadberry S.N., Campbell B. M. S., van Leeuwen B. *English Medieval Population: Reconciling Time Series and Cross Sectional Evidence*. Coventry: University of Warwick, 2010. URL: <https://warwick.ac.uk/fac/soc/economics/staff/sbroadberry/wp/medievalpopulation7.pdf>
5. Brown E. A. R. *The Tyranny of a Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe*. *The American Historical Review*. 1974. №79 (4):1063.
6. Churchman N. *David Ricardo on Public Debt*. New York: Palgrave, 2001. 186 p.
7. Clark G. *The Condition of the Working Class in England, 1209–2004*. *Journal of Political Economy*. 2005. № 113(6). P. 1307–1340.
8. Cohn S. *After the Black Death: Labour Legislation and Attitudes towards Labour in Late-Medieval Western Europe*. *Economic History Review*. 2007. № 60(3). P. 457–485.

9. Costinot A., Donaldson D. *Ricardo's Theory of Comparative Advantage: Old Idea, New Evidence*. *NBER Working Paper*. 2012. № 17969. URL: <http://www.nber.org/papers/w17969>
10. Eaton B., Kortum S. *Technology, Geography, and Trade*. *Econometrica*. 2002. №70 (5). P. 1741–79.
11. Eucken W. *The Foundations of Economics. History and Theory in the Analysis of Economic Reality*. Translated by T. W. Hutchison. Heidelberg, Berlin: Springer-Verlag, 1992, 358 p.
12. Evans Ch., Rydén G. *Baltic Iron in the Atlantic World in the Eighteenth Century*. Leiden: Brill, 2007. 360 p.
13. Firth C. H., Rait R. S. (Eds.). *August 1650: An Act for the Advancing and Regulating of the Trade of this Commonwealth. Acts and Ordinances of the Interregnum, 1642–1660*. London: His Majesty's Stationery Office, 1911. URL: <http://www.british-history.ac.uk/no-series/acts-ordinances-interregnum/pp403-406>.
14. Floud R., Johnson P. (Eds.). *The Cambridge Economic History of Modern Britain, Volume 1: Industrialisation, 1700–1860*. New York: Cambridge University Press, 2004. 536 p.
15. Fouquet R., Pearson P. J. G. *The Long Run Demand for Lighting: Elasticities and Rebound Effects in Different Phases of Economic Development*. *Economics of Energy & Environmental Policy*. 2012. № 1(1). P. 83–100.
16. Francis A. D. *John Methuen and the Anglo-Portuguese Treaties of 1703*. *The Historical Journal*. 1960. № 3(2). P. 103–124.
17. Fujimoto T., Shiozawa Y. *Inter and intra company competition in the age of global competition: a micro and macro interpretation of Ricardian trade theory*. *Evolutionary and institutional economics review*. 2011. № 8 (1). P. 1–37.
18. Gibbins H. de B. *The Industrial History of England*. London: Methuen & Co, 1897. 258 p.
19. *Global Price and Income History Group*. URL: <http://gpih.ucdavis.edu/Datafilelist.htm>
20. *Great Britain. A collection of all the statutes now in force: relating to the revenue and officers of the customs in Great Britain and the plantations*, In 2 vol. London: C. Eyre and W. Strahan, 1780. 1586 p. URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=pst.000022133328;view=1up;seq=7>
21. Heertje A. *Life and Work of David Ricardo (1772–1823)*. *Handbook of the History of Economic Thought. The European Heritage in Economics and the Social Sciences*, vol 11. New York: Springer, 2012. P. 173–177.

22. Hollander S. Ricardo. The 'New View': Collected Essays. New York: Routledge, 1995. 369 p.
23. Horwitz S. Inequality, Mobility, and Being Poor in America. *Social Philosophy and Policy*. 2015, № 31 (2). P. 70–91.
24. Jevons W. S. Theory of Political Economy, 3rd ed. London: Macmillan, 1888. URL: <http://oll.libertyfund.org/titles/625>
25. Jones D. K. The Educational Legacy of the Anti-Corn Law League. *History of Education*. 1974. № 3(1). P. 18–35.
26. Kadens E. The Medieval Law Merchant: The Tyranny of a Construct. *Journal of Legal Analysis*. 2015, № 7(2). P. 251–289.
27. Krugman P. The Ricardo's Difficult Idea. URL: <http://web.mit.edu/krugman/www/ricardo.htm>
28. Kurz H. D., Salvadori N., Gehrke Ch., Freni G., Gozzi F. Interpreting Classical Economics: Studies in long-period analysis. New York: Routledge, 2007. 284 p.
29. Marshall A. Principles of Economics. 8th ed. London: Macmillan and Co, 1920. URL: <http://oll.libertyfund.org/titles/1676>
30. Marshall A. The pure theory of foreign trade: The pure theory of domestic values. London: The London School of Economics and Political Science, 1949. URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.49015001082396;view=1up;seq=12>
31. McEvedy C., Richard J. Atlas of World Population History. Middlesex: Penguin, 1978. 368 p.
32. Miller H. The Anti-Corn Law Campaign. URL: <https://www.foe.co.uk/sites/default/files/downloads/campaigning-change-lessons-from-history-anti-corn-law-league-101815.pdf>
33. Miller H. Popular Petitioning and the Corn Laws, 1833–46. *The English Historical Review*. 2012. № 127(527). P. 882–919.
34. Morishima M. Ricardo's Economics: A General Equilibrium Theory of Distribution and Growth. New York: Cambridge University Press, 1989. 254 p.
35. Morris R.B. The Supply of Skilled Labour. *Government and Labor in Early America*, New York: Columbia University Press. 1946. Pp. xvi, 557. URL: <http://www.ditext.com/morris/labor.html>
36. North, D.C., Wallis J.J., Weingast B.R. Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History. New York: Cambridge University Press, 2009. 308 p.
37. Online Etymology Dictionary. URL: <http://www.etymonline.com>
38. Pareto V. Traités de commerce. *Mythes et idéologies. Textes réunis*. Genève: Librairie Droz, 1966, 341 p.
39. Pasinetti L.L. A Mathematical Formulation of the Ricardian System *The Review of Economic Studies*. 1960. № 27(2). P. 78–98.
40. Pickering D. (Ed.). The Statutes at Large, From Magna Charta to the 14th Year of King Edward III. Vol. I: 1225 to 1340. Cambridge: Charles Bathurst, 1763. URL: <https://archive.org/details/statutesatlarge30britgoog>
41. Pickering D. (Ed.). The Statutes at Large, from the Fifteenth Year of King Edward III to the Thirteenth Year of King Henry IV. Vol. II: 1341 to 1411. Cambridge: Charles Bathurst, 1763. URL: <https://archive.org/details/statutesatlarge62britgoog>
42. Pickering D. (Ed.). The Statutes at Large, from the First Year of Queen Mary to the Thirty-fifth Year of Queen Elizabeth, inclusive. Vol. VI: 1554 to 1592–3. Cambridge: Charles Bathurst, 1763. URL: <https://archive.org/details/statutesatlarge58britgoog>
43. Pickering D. (Ed.). The Statutes at Large, from the Eighth Year of King William III to the Second Year of Queen Anne. Vol. X: 1696–7 to 1703. Cambridge: Charles Bathurst, 1763. URL: <https://archive.org/details/statutesatlarge31britgoog>
44. Pickering D. (Ed.). The Statutes at Large, from the Second to the Eighth Year of Queen Anne. Vol. XI: 1703 to 1709. Cambridge: Charles Bathurst. 1763. URL: <https://archive.org/details/statutesatlarge35britgoog>
45. Pickering D. (Ed.). The Statutes at Large, from the Eighth to the Twelfth Year of Queen Anne. Vol. XII: 1709 to 1711. Cambridge: Charles Bathurst, 1763. URL: <https://archive.org/details/statutesatlarge65britgoog>
46. Quigley W.P. Five Hundred Years of English Poor Laws, 1349–1834: Regulating the Working and Nonworking Poor. *Akron Law Review*. 1996. № 30(1), P. 73–128.
47. Raithby J. (Ed.). Statutes of the Realm: Volume V: 1628–80. London: Great Britain Record Commission, 1819. URL: <http://www.british-history.ac.uk/statutes-realm/vol5>.
48. Ricardo D. The Works and Correspondence of David Ricardo, ed. Piero Sraffa with the Collaboration of M.H. Dobb. Indianapolis: Liberty Fund, 2005. 11 vols. URL: <http://oll.libertyfund.org/titles/159>
49. Ricardo D. Principles of Political Economy and Taxation. Vol. 1. *The Works and Correspondence of David Ricardo*, ed. Piero Sraffa with the Collaboration of M.H. Dobb. Indianapolis: Liberty Fund, 2005. URL: <http://oll.libertyfund.org/titles/113>
50. Ricardo D. Pamphlets and Papers 1815–1823. Vol. 4. *The Works and Correspondence of David Ricardo*, ed. Piero Sraffa with the Collaboration of M.H. Dobb. Indianapolis: Liberty Fund, 2005. URL: <http://oll.libertyfund.org/titles/205>

51. Ricardo D. Letters 1810–1815. Vol. 6. *The Works and Correspondence of David Ricardo*, ed. Piero Sraffa with the Collaboration of M.H. Dobb. Indianapolis: Liberty Fund, 2005. URL: http://oll.libertyfund.org/titles/207#Ricardo_0687-06_705
52. Ricardo D. Letters 1816–1818. Vol. 7. *The Works and Correspondence of David Ricardo*, ed. Piero Sraffa with the Collaboration of M.H. Dobb. Indianapolis: Liberty Fund, 2005. URL: <http://oll.libertyfund.org/titles/208>
53. Robinson J. Aspects of Development and Underdevelopment. New York: Cambridge University Press, 1979, 146 p.
54. Rogers J. S. The Early History of the Law of Bills and Notes: A Study of the Origins of Anglo–American Commercial Law. New York: Cambridge University Press, 1995. 267 p.
55. Sacerdote B. Fifty Years Of Growth In American Consumption, Income, And Wages. *NBER Working Papers*. 2017. №23292. URL: <http://www.nber.org/papers/w23292>
56. Samuelson P. A. Presidential Address The Way of an Economist. *International Economic Relations*. London: Palgrave Macmillan, 1969. P. 1–11.
57. Schumpeter J. History of Economic Analysis. Oxon: Routledge, 1994. 1260 p.
58. Senga Sh., Masatomi F., Tabuchi T. (Eds.). Ricardo and International Trade. Oxon: Routledge, 2017. 276 p.
59. Shiozawa Y. The revival of classical theory of values. *The Rejuvenation of Political Economy*. Oxon: Routledge, 2016. P. 151–172.
60. Sraffa P. Production of Commodities by Means of Commodities: Prelude to a Critique of Economic Theory. Cambridge: Cambridge University Press, 1960. 112 p.
61. Sraffa P. Introduction to The Principles of Political Economy. *The Works and Correspondence of David Ricardo*, Vol. I. Indianapolis: Liberty Fund, 2005. P. xiii–lx.
62. Steelman A. Anti–Corn Law League. *The Encyclopedia of Libertarianism*. Thousand Oaks: SAGE; Cato Institute, 2008. pp. 14–15. doi:10.4135/9781412965811.n9
63. Steinfeld R. J. Coercion, Contract, and Free Labor in the Nineteenth Century. New York: Cambridge University Press, 2001. 329 p.
64. Thornely P. E. W. The history of the law merchant and negotiability. London: E. Pouteau, 1904. URL: <https://archive.org/details/history-lawmerch00thorgoog>

65. Tracy J. D. (Ed.). The Political Economy of Merchant Empires State Power and World Trade, 1350–1750. New York: Cambridge University Press, 1997. 519 p.
66. Ukraine historical demographical data of the whole country. URL: <http://www.populstat.info/Europe/ukrainec.htm>
67. Viner J. Studies in the Theory of International Trade. New York: Harper and Brothers, 1965. URL: <http://oll.libertyfund.org/titles/1414>.
68. Walras L. Elements of Pure Economics, translated by W. Jaffe. London: George Allen and Unwin, [1874] 1954. 620 p.
69. Watson M. Historicising Ricardo's comparative advantage theory, challenging the normative foundations of liberal International Political Economy. *New Political Economy*. 2017. № 22(3). P. 257–272.
70. Woodward D. The Background to the Statute of Artificers: The Genesis of Labour Policy, 1558–63. *The Economic History Review*, 1980. № (33) 1. P. 32–44.

References

1. Atack, J, Neal, L. (Eds.). (2009). *The Origins and Development of Financial Markets and Institutions: From the Seventeenth Century to the Present*. New York, NY: Cambridge University Press.
2. Bining, A.C. (1933). *British Regulation of the Colonial Iron Trade*. Philadelphia, PA: Univ. of Philadelphia Press.
3. Briggs, A. (2014). *The Age of Improvement, 1783–1867*. Second Ed. New York, NY: Routledge.
4. Broadberry, S.N., Campbell, B. M. S., B. van Leeuwen. (2010). *English Medieval Population: Reconciling Time Series and Cross Sectional Evidence*. Coventry, UK: University of Warwick. Retrieved August 30, 2017 from: <https://warwick.ac.uk/fac/soc/economics/staff/sbroadberry/wp/medievalpopulation7.pdf>
5. Brown, E. A. R. (1974). The Tyranny of a Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe. *The American Historical Review*, 79 (4):1063. doi:10.2307/1869563
6. Churchman, N. (2001). *David Ricardo on Public Debt*. New York, NY: Palgrave.
7. Clark, G. (2005). The Condition of the Working Class in England, 1209–2004. *Journal of Political Economy*, 113(6), 1307–1340. doi:10.1086/498123
8. Cohn, S. (2007). After the Black Death: Labour Legislation and Attitudes towards Labour in Late–Medieval Western Europe. *Eco-*

- conomic History Review*, 60(3), 457–485. doi:10.1111/j.1468–0289.2006.00368.x
9. Costinot, A., Donaldson, D. (2012). Ricardo's Theory of Comparative Advantage: Old Idea, New Evidence. *NBER Working Papers*, 17969. Retrieved Sept. 20, 2017 from: <http://www.nber.org/papers/w17969>
  10. Eaton, J., Kortum, S. (2002). Technology, Geography, and Trade. *Econometrica*, 70 (5), 1741–1779. doi:10.1111/1468–0262.00352
  11. Eucken, W. (1992). *The Foundations of Economics. History and Theory in the Analysis of Economic Reality*. Translated by T. W. Hutchison. Heidelberg, Berlin: Springer–Verlag.
  12. Evans, Ch., Rydén, G. (2007). *Baltic Iron in the Atlantic World in the Eighteenth Century*. Leiden: Brill.
  13. Firth, C.H., Rait, R.S. (Eds.). (1911). August 1650: An Act for the Advancing and Regulating of the Trade of this Commonwealth. In *Acts and Ordinances of the Interregnum, 1642–1660*. London, UK: His Majesty's Stationery Office. Retrieved Sept. 20, 2017 from: <http://www.british-history.ac.uk/no-series/acts-ordinances-interregnum/pp403-406>.
  14. Floud, R., Johnson, P. (Eds.). (2004). *The Cambridge Economic History of Modern Britain, Volume 1: Industrialisation, 1700–1860*. New York, UK: Cambridge University Press.
  15. Fouquet, R., Pearson, P. J. G. (2012). The Long Run Demand for Lighting: Elasticities and Rebound Effects in Different Phases of Economic Development. *Economics of Energy & Environmental Policy*, 1(1), 83–100. doi: 10.5547/2160–5890.1.1.8
  16. Francis, A.D. (1960). John Methuen and the Anglo-Portuguese Treaties of 1703. *The Historical Journal*, 3(2), 103–124. doi:10.1017/S0018246X00022858
  17. Fujimoto, T., Shiozawa, Y. (2011). Inter and intra company competition in the age of global competition: a micro and macro interpretation of Ricardian trade theory. *Evolutionary and institutional economics review*, 8(1), 1–37. doi:10.14441/eier.8.193
  18. Gibbins, H. de B. (1897). *The Industrial History of England*. London, UK: Methuen & Co.
  19. Global Price and Income History Group. (2017). Retrieved August 30, 2017 from: <http://gpih.ucdavis.edu/Datafilelist.htm>
  20. Great Britain. (1780). *A collection of all the statutes now in force: relating to the revenue and officers of the customs in Great Britain and the plantations*, In 2 vol. London, UK: C. Eyre and W. Strahan. 1586 p. Retrieved August 30, 2017 from: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=pst.000022133328;view=1up;seq=7>
  21. Heertje, A. (2012). Life and Work of David Ricardo (1772–1823). In *Handbook of the History of Economic Thought. The European Heritage in Economics and the Social Sciences*, vol 11. New York: Springer, 173–177.
  22. Hollander, S. (1995). *Ricardo. The 'New View': Collected Essays*. New York, NY: Routledge.
  23. Horwitz, S. (2015). Inequality, Mobility, and Being Poor in America. *Social Philosophy and Policy*, 31 (2), 70–91. doi:10.1017/S0265052514000260
  24. Jevons, W.S. (1888). *Theory of Political Economy*, 3rd ed. London, UK: Macmillan. Retrieved August 17, 2017 from: <http://oll.libertyfund.org/titles/625>
  25. Jones, D.K. (1974). The Educational Legacy of the Anti-Corn Law League. *History of Education*, 3(1), 18–35. doi:10.1080/0046760740030102
  26. Kadens, E. (2015). The Medieval Law Merchant: The Tyranny of a Construct. *Journal of Legal Analysis*, 7(2), 251–289. doi:10.1093/jla/lav004
  27. Krugman, P. The Ricardo's Difficult Idea. Retrieved February 08, 2017 from: <http://web.mit.edu/krugman/www/ricardo.htm>
  28. Kurz, H.D., Salvadori, N., Gehrke, Ch., Freni, G., Gozzi, F. (2007). *Interpreting Classical Economics: Studies in long-period analysis*. New York, NY: Routledge.
  29. Marshall, A. (1920). *Principles of Economics*, 8th ed. London, UK: Macmillan and Co. Retrieved July 17, 2017 from: <http://oll.libertyfund.org/titles/1676>
  30. Marshall, A. (1949). *The pure theory of foreign trade: The pure theory of domestic values*. London, UK: The London School of Economics and Political Science. Retrieved July 17, 2017 from: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.49015001082396;view=1up;seq=12>
  31. McEvedy, C., Richard, J. (1978). *Atlas of World Population History*. Middlesex, UK: Penguin.
  32. Miller, H. (2017). The Anti-Corn Law Campaign. Retrieved August 30, 2017 from: <https://www.foe.co.uk/sites/default/files/downloads/campaigning-change-lessons-from-history-anti-corn-law-league-101815.pdf>
  33. Miller, H. (2012). Popular Petitioning and the Corn Laws, 1833–46. *The English Historical Review*, 127(527), 882–919. doi: 10.1093/ehr/ces073

34. Morishima, M. (1989). *Ricardo's Economics: A General Equilibrium Theory of Distribution and Growth*. New York, NY: Cambridge University Press.
35. Morris, R.B. (1946). The Supply of Skilled Labour. In *Government and Labor in Early America*, New York, NY: Columbia University Press. Retrieved Sept. 26, 2017: <http://www.ditext.com/morris/labor.html>
36. North, D.C., Wallis, J.J., Weingast, B.R. (2009). *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. New York, NY: Cambridge University Press.
37. Online Etymology Dictionary. (2017). Retrieved Sept. 20, 2017 from: <http://www.etymonline.com>
38. Pareto, V. (1966). Traités de commerce. In *Mythes et idéologies. Textes réunis*. Genève: Librairie Droz.
39. Pasinetti, L.L. (1960). A Mathematical Formulation of the Ricardian System *The Review of Economic Studies*, 27(2), 78–98.
40. Pickering, D. (Ed.). (1763). *The Statutes at Large, From Magna Charta to the 14th Year of King Edward III*. Vol. I: 1225 to 1340. Cambridge, UK: Charles Bathurst. Retrieved Sept. 20, 2017 from: <https://archive.org/details/statutesatlarge30britgoog>
41. Pickering, D. (Ed.). (1763). *The Statutes at Large, from the Fifteenth Year of King Edward III to the Thirteenth Year of King Henry IV*. Vol. II: 1341 to 1411. Cambridge, UK: Charles Bathurst. Retrieved Sept. 20, 2017 from: <https://archive.org/details/statutesatlarge62britgoog>
42. Pickering, D. (Ed.). (1763). *The Statutes at Large, from the First Year of Queen Mary to the Thirty-fifth Year of Queen Elizabeth, inclusive*. Vol. VI: 1554 to 1592–3. Cambridge, UK: Charles Bathurst. Retrieved Sept. 20, 2017 from: <https://archive.org/details/statutesatlarge58britgoog>
43. Pickering, D. (Ed.). (1763). *The Statutes at Large, from the Eighth Year of King William III to the Second Year of Queen Anne*. Vol. X: 1696–7 to 1703. Cambridge, UK: Charles Bathurst. Retrieved Sept. 20, 2017 from: <https://archive.org/details/statutesatlarge31britgoog>
44. Pickering, D. (Ed.). (1763). *The Statutes at Large, from the Second to the Eighth Year of Queen Anne*. Vol. XI: 1703 to 1709. Cambridge, UK: Charles Bathurst. Retrieved Sept. 20, 2017 from: <https://archive.org/details/statutesatlarge35britgoog>
45. Pickering, D. (Ed.). (1763). *The Statutes at Large, from the Eighth to the Twelfth Year of Queen Anne*. Vol. XII: 1709 to 1711. Cambridge, UK: Charles Bathurst. Retrieved Sept. 20, 2017 from: <https://archive.org/details/statutesatlarge65britgoog>
46. Quigley, W.P. (1996). Five Hundred Years of English Poor Laws, 1349–1834: Regulating the Working and Nonworking Poor. *Akron Law Review*, 30(1), 73–128. Retrieved Sept. 20, 2017 from: <http://ideaexchange.uakron.edu/akronlawreview/vol30/iss1/4>
47. Raithby, J. (Ed.). (1819). *Statutes of the Realm: Volume V: 1628–80*. London, UK: Great Britain Record Commission. Retrieved Sept. 20, 2017 from: <http://www.british-history.ac.uk/statutes-realm/vol5>
48. Ricardo, D. ([1951] 2005). The Works and Correspondence of David Ricardo, ed. Piero Sraffa with the Collaboration of M.H. Dobb. Indianapolis, IN: Liberty Fund. 11 vols. Retrieved July 17, 2017 from: <http://oll.libertyfund.org/titles/159>
49. Ricardo, D. ([1951] 2005). Principles of Political Economy and Taxation. Vol. 1. In *The Works and Correspondence of David Ricardo*, ed. Piero Sraffa with the Collaboration of M.H. Dobb. Indianapolis, IN: Liberty Fund. Retrieved July 17, 2017 from: <http://oll.libertyfund.org/titles/113>
50. Ricardo, D. ([1951] 2005). Pamphlets and Papers 1815–1823. Vol. 4. In *The Works and Correspondence of David Ricardo*, ed. Piero Sraffa with the Collaboration of M.H. Dobb. Indianapolis, IN: Liberty Fund. Retrieved July 17, 2017 from: <http://oll.libertyfund.org/titles/205>
51. Ricardo, D. ([1951] 2005). Letters 1810–1815. Vol. 6. In *The Works and Correspondence of David Ricardo*, ed. Piero Sraffa with the Collaboration of M.H. Dobb. Indianapolis, IN: Liberty Fund. Retrieved July 17, 2017 from: http://oll.libertyfund.org/titles/207#Ricardo_0687-06_705
52. Ricardo, D. ([1951] 2005). Letters 1816–1818. Vol. 7. In *The Works and Correspondence of David Ricardo*, ed. Piero Sraffa with the Collaboration of M.H. Dobb. Indianapolis, IN: Liberty Fund. Retrieved July 17, 2017 from: <http://oll.libertyfund.org/titles/208>
53. Robinson, J. (1979). *Aspects of Development and Underdevelopment*. Cambridge, New York, NY: Cambridge University Press.
54. Rogers, J.S. (1995). *The Early History of the Law of Bills and Notes: A Study of the Origins of Anglo-American Commercial Law*. Cambridge, New York, NY: Cambridge University Press.
55. Sacerdote, B. (2017). Fifty Years Of Growth In American Consumption, Income, And Wages. *NBER Working Papers*, 23292. Retrieved Sept. 22, 2017 from: <http://www.nber.org/papers/w23292>
56. Samuelson, P.A. (1969). Presidential Address The Way of an Economist. In *International Economic Relations*. London, UK: Palgrave Macmillan, 1–11.

57. Schumpeter, J. (1994). *History of Economic Analysis*. Abingdon, Oxon, UK: Routledge.
58. Senga, Sh., Masatomi, F., Tabuchi, T. (Eds.). (2017). *Ricardo and International Trade*. Abingdon, Oxon, UK: Routledge.
59. Shiozawa, Y. (2016). The revival of classical theory of values. In *The Rejuvenation of Political Economy*. Oxon: Routledge, 151–172.
60. Sraffa, P. (1960). *Production of Commodities by Means of Commodities: Prelude to a Critique of Economic Theory*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
61. Sraffa, P. ([1951] 2005). Introduction to The Principles of Political Economy. In *The Works and Correspondence of David Ricardo*, Vol. I. Indianapolis, IN: Liberty Fund. P. xiii–lx. Retrieved July 17, 2017 from: <http://oll.libertyfund.org/titles/113>
62. Steelman, A. (2008). Anti–Corn Law League. *The Encyclopedia of Libertarianism*. Thousand Oaks, CA: SAGE; Cato Institute, 14–15. doi:10.4135/9781412965811.n9
63. Steinfeld, R.J. (2001). *Coercion, Contract, and Free Labor in the Nineteenth Century*. New York, NY: Cambridge University Press.
64. Thornely, P. E. W. (1904). *The history of the law merchant and negotiability*. London, UK: E. Pouteau. Retrieved Sept. 20, 2017 from: <https://archive.org/details/historylawmerch00thorgoog>
65. Tracy, J.D. (Ed.). (1997). *The Political Economy of Merchant Empires State Power and World Trade, 1350–1750*. New York, NY: Cambridge University Press.
66. Ukraine historical demographical data of the whole country. (2017). Retrieved August 30, 2017 from: <http://www.populstat.info/Europe/ukrainec.htm>
67. Viner, J. (1965). *Studies in the Theory of International Trade*. New York, NY: Harper and Brothers. URL: <http://oll.libertyfund.org/titles/1414>.
68. Walras, L. ([1874] 1954). *Elements of Pure Economics*, translated by W. Jaffe. London, UK: George Allen and Unwin.
69. Watson, M. (2017). Historicising Ricardo's comparative advantage theory, challenging the normative foundations of liberal International Political Economy. *New Political Economy*, 22(3), 257–272. doi:10.1080/13563467.2016.1216535
70. Woodward, D. (1980). The Background to the Statute of Artificers: The Genesis of Labour Policy, 1558–63. *The Economic History Review*, (33) 1, 32–44. doi:10.1111/j.1468–0289.1980.tb01152.x

Одержано 23.11.2017 р.